

Symbolika i znaczenia miejsc pamięci utworzonych na terenach byłych obozów koncentracyjnych i zagłady z perspektywy współczesnego młodego człowieka

Streszczenie

W artykule omówiono wieloznaczeniowość miejsc pamięci utworzonych na terenach byłych obozów koncentracyjnych i zagłady oraz percepcję tych miejsc przez współczesną młodzież zwiedzającą tereny poobozowe. Punktem wyjścia jest krótka charakterystyka współczesnej roli miejsc pamięci oraz społeczno-kulturowego procesu kształtowania się ich symbolicznego wymiaru. Analiza skupia się na perspektywie młodego zwiedzającego, który doświadcza polifoniczności znaczeniowej miejsc pamięci. Celem artykułu jest przedstawienie, jak takie miejsca postrzegane są przez młodych ludzi, poczynając od wstępnych wyobrażeń co do odwiedzanego miejsca (między innymi oczekiwań i motywacji związanych z wizytą), po ich redefinicję i weryfikację w procesie „obcowania z daną przestrzenią”. Artykuł bazuje głównie na wynikach własnych ilościowych i jakościowych badań empirycznych, zrealizowanych w latach 2009 i 2010 wśród polskiej młodzieży szkolnej (gimnazjalnej i licealnej), zwiedzającej trzy miejsca pamięci: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, Państwowe Muzeum na Majdanku w Lublinie oraz Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince.

Słowa kluczowe: miejsce pamięci, muzeum, pamięć zbiorowa, tanatoturystyka, Zagłada

Wieloznaczeniowość miejsc pamięci

Rozważając problematykę doświadczania miejsc pamięci, warto na wstępie odnieść się do kwestii definicyjnych. Z jednej strony, pojęcie „miejsca” sprowadza nas intuicyjnie do ujęcia topograficznego, do „umiejscawiania pamięci” w określonej fizycznej przestrzeni. W wypadku podejmowanej w artykule problematyki

„miejsce pamięci” to zdefiniowana, zinstytucjonalizowana przestrzeń muzealna, w której obrębie dokumentuje się funkcjonowanie byłych obozów i eksponuje zebrane dokumenty i relikty.

Wbrew topograficznej sugestii terminu miejsca pamięci mają znacznie większą pojemność semantyczną. Powołując się na koncepcję Pierre'a Nory, „miejsce pamięci” to także wyobrażona przestrzeń, pewna „idealna częśćka znacząca”, która w miarę upływu czasu poprzez ludzkie działania przekształciła się w wartość symboliczną, pamiętaną i podzielaną przez daną wspólnotę jako element jej dziedzictwa (Nora 1996: 83). Zgodnie z tym rozumieniem za miejsca pamięci Nora uważał nie tylko miejsca w ścisłym tego słowa znaczeniu, ale również postaci realne i mityczne, wydarzenia, pieśni, hasła, symbole, teksty literackie, święta, rytuały, instytucje, daty itp. Koncepcja Nory ogranicza się jednak do znaczenia miejsc pamięci jako punktów krystalizujących tożsamość narodową, co było podstawą krytyki jego koncepcji. Zarzucano mu zbyt ni redukcjonizm i symplifikacje. Przykładem „wyjścia z myślenia zogniskowanego na narodzie” jest koncepcja wiedeńskiego historyka Moritza Csáky'ego. Postulował on między innymi „wyjście poza narodową ramę interpretacyjną miejsc pamięci”, wskazując jednocześnie na ich transnarodowy potencjał w wymiarze symbolicznym (Csáky 2004).

Definiując miejsca pamięci, należy wspomnieć również o pełnionych przez nie funkcjach społecznych. Takie miejsca, jak pisze Paul Ricoeur, funkcjonują głównie jako „wskaźniki przypomnienia”, które są oparciem dla słabnącej pamięci, „orężem w walce z zapomnieniem, a nawet milczącym zastępcą w przypadku martwej pamięci” (Ricoeur 2007: 58). Nie ulega wątpliwości, że miejsca pamięci utworzone na terenach byłych obozów koncentracyjnych i zagłady, mają potencjał upamiętniający, o którym wspomina francuski filozof. Stanowią one platformę zarówno realną, jak i symboliczną, dla przejawów świadectw pamięci określonych grup czy jednostek. Z tej perspektywy miejsca pamięci mogą być również uznane za szeroko rozumiane „przestrzenie sepulkralne” związane „ze śmiercią (...), miejscami pochówku, różnorodnymi przejawami kultu zmarłych, (...) służące (...) do utrwalania pamięci o zmarłych” (Tanaś 2009: 78). Takie rozumienie niesie konotacje religijne bądź sakralne miejsca. Przykładem sepulkralnej formy upamiętniania jest Mauzoleum z prochami ludzkimi znajdujące się na terenie Muzeum na Majdanku, urna z prochami w bloku 4 w Muzeum Auschwitz czy też tysiące kamieni symbolizujących macewy, które zostały ustawione w miejscu, gdzie spoczywają prochy pomordowanych w Treblince. Upamiętnianie jednak może mieć, obok religijnego, również charakter patriotyczny. Zgodnie z takim ujęciem miejsce pamięci jest elementem symbolicznego i realnego dziedzictwa danej grupy narodowej lub etnicznej, mającym znaczenie w procesie kształtowania bądź wzmacniania tożsamości i pamięci zbiorowej. Upamiętnianie może być także przejawem pewnej indywidualnej potrzeby transcendentalnego, duchowego obcowania z „umiejscowioną pamięcią”.

Zorganizowana na terenach poobozowych przestrzeń muzealna jest także silnie nacechowana dydaktycznie. Pełni funkcję instytucji edukacyjnej i wychowawczej, stawiającej sobie za cel między innymi kształtowanie postaw i wartości odwiedzających ją kolejnych pokoleń, niepamiętających już okresu wojny. Praca oświatowa miejsca pamięci sama w sobie jest wielowymiarowa, dotyczy bowiem między innymi działalności publikacyjnej, szkoleniowej czy warsztatowej. Ponadto sam proces zwiedzania jest jak najbardziej doświadczeniem edukacyjnym, choć zazwyczaj ma charakter okazjonalny i z perspektywy oddziaływania pedagogicznego jest raczej formą wspomagającą edukację – jest jednorazowym aktem uczenia się.

Do zarysowanej powyżej polifoniczności znaczeniowej miejsc pamięci dochodzi również rozumienie ich jako przedmiotu pożądania współczesnego turysty. Sukcesywnie miejsca takie, intencjonalnie bądź nie, stają się coraz bardziej popularnymi przestrzeniami turystycznymi. Przykładowo John Urry (2007) wskazuje Muzeum Auschwitz-Birkenau jako jedno z miejsc, które należą do kanonu turystyki światowej, obok między innymi Alaski, Antarktyki, więzienia Changi w Singapurze czy miejscowości okupowanych przez nazistów na Channel Islands (Urry 2007: 226). Ponadto w obszarze turystyki dostrzegamy coraz widoczniej wyodrębniające się i coraz bardziej popularne podróże do miejsc katastrof i śmierci określane mianem „ciemnej turystyki” lub tanatoturystyki (Tanaś 2009; Keil 2005). Przedmiotem zainteresowania tanatoturysty są między innymi podróże do miejsc, gdzie istniały obozy koncentracyjne i zagłady. Po wojnie tereny poobozowe zostały w większości w różny sposób upamiętnione: wzniesiono pomniki, postawiono pamiątkowe kamienie i tablice z informacjami historycznymi, a w niektórych miejscach urządzono muzea – miejsca pamięci (por. Kranz 2009).

Problematyka artykułu

Miejsca pamięci stają się przestrzenią odwiedzaną przez coraz szerszą publiczność, wśród której coraz większą grupę stanowi młodzież. To między innymi oni stają wobec wieloznaczeniowości takich miejsc. W trakcie zwiedzania młodzi ludzie są przede wszystkim odbiorcami prezentowanych treści, które z założenia mają kształtować ich świadomość społeczną i uposażać w rzetelną wiedzę. Doświadczają oni specyfiki odwiedzanej przestrzeni i jednocześnie biorą udział w procesie nadawania jej znaczeń. Zwiedzanie można zatem uznać za dynamiczny proces tworzenia świadomościowego odpowiednika zastanej rzeczywistości. Taki sposób zwiedzania implikuje podejście badawcze koncentrujące się nie tyle na eksplorowaniu rzeczywistości społecznej *per se*, ile na tym, jak owa rzeczywistość jawi się człowiekowi, jak jest przez niego doświadczana. W odniesieniu do omawianej problematyki przedmiotem badawczego zainteresowania jest więc doświadczanie przestrzeni miejsc pamięci utworzonych na terenach poobozo-

wych przez odwiedzającą ją młodzież szkolną. Punktem wyjścia jest założenie, że doświadczanie przestrzeni rozpoczyna się od pewnego projektu – zbioru wcześniejszych wyobrażeń, motywacji i oczekiwań, który następnie zostaje zweryfikowany podczas doświadczania realnej, rzeczywistej przestrzeni. Rezultatem tej konfrontacji jest nowy, zredefiniowany zbiór wyobrażeń i interpretacji. Zasadnicze pytanie porządkujące poniższe rozważania będzie zatem brzmieć: jakie można wyodrębnić wzory doświadczania wizyty w miejscu pamięci przez współczesnego młodego zwiedzającego? Charakterystyka procesu doświadczania miejsc pamięci będzie weryfikacją sformułowanych poniżej hipotez.

Hipoteza 1. Przed wizytą w miejscu pamięci współczesny młody zwiedzający oczekuje przede wszystkim zdobycia lub pogłębienia wiedzy, ale po wizycie podkreśla głównie jej znaczenie emocjonalne.

Wizyta w miejscu pamięci interpretowana jest na ogół jako specyficzna forma lekcji historii. Przed zwiedzaniem młodzi ludzie akcentują przede wszystkim jej walor edukacyjny. Emocjonalny wymiar wizyty – interpretowanie jej jako przeżycia czy doświadczenia emocjonalnego – wskazywany jest natomiast głównie po zwiedzaniu.

Hipoteza 2. Wśród współczesnych młodych zwiedzających miejsca pamięci istnieje grupa interpretująca wizytę głównie w kategoriach atrakcji turystycznej.

Wśród zwiedzających widocznie wyodrębnia się grupa tzw. ciemnych turystów (tanatoturystów), którzy traktują wizytę w miejscu pamięci utworzonym na terenie byłego obozu koncentracyjnego lub zagłady przede wszystkim jako atrakcję turystyczną i możliwość obcowania ze śmiercią, jako coś ciekawego, intrygującego.

Hipoteza 3. Młodzi zwiedzający miejsca pamięci uważają pamięć o przeszłości za ważną, ale raczej ze względu na pewien społecznie kształtowany imperatyw pamiętania niż ze względu na osobistą potrzebę pamięci o przeszłości.

Hipoteza 4. Zarówno przed wizytą, jak i po niej, miejsca pamięci postrzegane są przede wszystkim jako symbol ludobójstwa, zagłady ludzkości.

Miejsca pamięci utworzone na terenach poobozowych postrzegane są przez młodych zwiedzających na ogół jako symbol zagłady ludzkości bez odniesienia do konkretnej grupy narodowej, etnicznej albo religijnej. Takie postrzeganie tych miejsc nie zmienia się po wizycie.

Metodologia badań¹

Badania, jakie zdecydowałam się przeprowadzić wśród młodych zwiedzających miejsca pamięci utworzone na terenach byłych obozów koncentracyjnych i zagłady, składały się z dwóch części: ilościowej i jakościowej. Część ilościowa została zrealizowana metodą sondażu powtarzalnego, za pomocą techniki ankiety audytoryjnej wśród uczniów polskich szkół – gimnazjów i liceów odwiedzających wybrane miejsca pamięci: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, Państwowe Muzeum na Majdanku w Lublinie oraz Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince. Młodzież wypełniała dwie ankiety – jedną zaraz przed zwiedzaniem, drugą tuż po – obie na terenie odwiedzanych miejsc pamięci (w przygotowanych do tego celu salach)². Część jakościowa natomiast została zrealizowana metodą zogniskowanych wywiadów grupowych, przeprowadzonych kilka miesięcy po zwiedzaniu w wybranych szkołach z uczniami, którzy wcześniej byli respondentami sondażu.

W wyniku badań ilościowych udało mi się zebrać 1632 ankiety przed wizytą i 780 po niej³. Liczba ankiet po wizycie była mniejsza ze względu na to, że nie wszyscy uczestnicy I etapu badań wyrażali zgodę na udział w II etapie. Należy nadmienić, iż dobór próby do badań miał charakter celowy. Przeprowadzenie losowego doboru respondentów wśród zwiedzających trzy wybrane miejsca pamięci w obecnym systemie zwiedzania było niemożliwe, ponieważ instytucje muzealne nie mają dokładnej listy odwiedzających (ani osób indywidualnych, ani grup). Nie ma więc możliwości przygotowania operatu, z którego losowane byłyby osoby do badań. Badania nie miały więc charakteru reprezentacyjnego. Nie było to jednak konieczne, ponieważ nie miały na celu estymacji parametrów jakiejś populacji. Głównym celem badania była analiza zależności między charakterystykami osób i grup oraz porównawcze analizy ze względu na te charakterystyki. Realizację tego celu zapewniała rzetelnie dobrana próba celowa. Zadbłam o to, by dobór próby był w jak najmniejszym stopniu narażony na błąd systematyczny. Na podstawie informacji o frekwencji zwiedzających w wybranych przeze mnie do badania miejscach pamięci na realizację badań wybrałam okresy największego nasilenia przyjazdów młodych ludzi, to jest okres letni: lipiec–sierpień i jesienny:

¹ Opisane badania zostały sfinansowane z grantów Wydziału Filozoficznego UJ i Instytutu Socjologii UJ.

² W wypadku badania realizowanego po zwiedzaniu miejsca pamięci Auschwitz-Birkenau część ankiet była wypełniana przez młodzież w autokarach ze względu na brak odpowiedniego zaplecza na terenie byłego obozu Birkenau.

³ Przed zwiedzaniem zebrałam w Auschwitz-Birkenau 537, na Majdanku 994, w Treblince 101 ankiet oraz po zwiedzaniu w Auschwitz 120, na Majdanku 576, w Treblince 84 ankiety. W każdym z trzech wymienionych miejsc pamięci badania miały częściowo charakter panelowy – część osób udało się bowiem zaprosić do badań zarówno przed zwiedzaniem, jak i po nim.

wrzesień–październik. Badania w Auschwitz-Birkenau zrealizowałam od 3 do 15 sierpnia, od 21 do 25 września oraz od 19 do 23 października 2009 roku, na Majdanku – od 21 do 31 lipca oraz od 28 września do 11 października 2009 roku, a w Treblince między 21 a 25 września 2009 roku. W sondażu wzięły udział te grupy uczniów, które w tym czasie odwiedziły wybrane miejsca pamięci i wyraziły zgodę na udział w badaniach⁴.

Uczestników badania sondażowego zapytałam przed wizytą między innymi o oczekiwania, dotychczasowe wyobrażenia wizyty, współczesną rolę miejsc pamięci oraz o konotacje związane odpowiednio ze słowami „Auschwitz”, „Majdanek” czy „Treblinka”. W wypadku identyfikacji oczekiwań zwiedzających wobec wizyty w ankiecie zostały wykorzystane zarówno pytania otwarte: *Czego przede wszystkim spodziewasz się, przystępując do zwiedzania miejsca byłego obozu?*, jak i pytania zamknięte: *Czym jest dla Ciebie wizyta w Auschwitz/Majdanku/Treblince? (wybierz wszystkie prawdziwe odpowiedzi): (1) Pielgrzymką, (2) Obowiązkiem moralnym, (3) Przymusem, (4) Wycieczką, (5) Lekcją historii, (6) Czymś innym. Czym?; Wskaż jedno ze stwierdzeń, które najlepiej opisuje to, dlaczego zdecydowałeś/aś się na przyjazd tutaj: (1) Jestem tu, by poznać historię tego miejsca, czegoś się dowiedzieć, (2) Jestem tu, ponieważ Auschwitz jest znanym turystycznie miejscem, które warto zobaczyć, (3) Jestem tu, by oddać cześć i upamiętnić ofiary obozu, (4) Jestem tu, ponieważ każdy powinien być w takim miejscu jak to (uważam to za moralny obowiązek), (5) Jestem tu, ponieważ zostałem/am do tego namówiony/a przez nauczyciela /szkołę, (6) Inny powód. Jaki?, (7) Nie wiem, dlaczego tutaj przyjechałem/am.*

Z kolei po zwiedzaniu zadałam młodzieży pytania przede wszystkim o refleksje co do wizyty w miejscu pamięci w kontekście współczesnej roli takich miejsc i ich symboliki, jak również o to, jak ewentualnie zmieniły się ich wcześniejsze wyobrażenia na temat odwiedzanego miejsca. W wypadku eksploracji wrażeń i refleksji po wizycie w ankiecie wykorzystano głównie pytania otwarte: *Który z elementów ekspozycji zrobił na Tobie największe wrażenie?; Co przede wszystkim wyniosłeś/aś z wizyty w miejscu byłego obozu?*

Uzupełnieniem badań ilościowych były wspomniane wywiady grupowe, które przeprowadziłam kilka miesięcy po wizycie (marzec, kwiecień 2010 roku) w wybranych szkołach wśród uczniów biorących uprzednio udział w ankiecie w wymienionych trzech miejscach pamięci. Przy wyborze uczestników do badania jakościowego kierowałam się głównie odpowiedziami młodych ludzi, których udzielili podczas sondażu, wybierając te, które wydawały mi się szczególnie

⁴ Przed realizacją badań właściwych przeprowadziłam badania jakościowe (wywiady i fokusy) wśród pracowników merytorycznych, przewodników i wolontariuszy miejsc pamięci Auschwitz-Birkenau i Majdanka oraz pretest narzędzia do badań ilościowych (wśród wolontariuszy tych dwóch miejsc pamięci). W okresie od 8 do 20 września 2008 roku zrealizowałam również wśród młodych zwiedzających Auschwitz-Birkenau i Majdanek pilotaż badania, na podstawie którego zweryfikowałam narzędzia i opracowałam między innymi logistykę badań właściwych.

interesujące. Zwracałam między innymi uwagę na różnicowanie oczekiwań młodzieży wobec wizyty i jej refleksji po zwiedzaniu miejsca pamięci. Ważne było dla mnie również przygotowanie do wizyty, w tym także informacje, jakich w trakcie badania sondażowego udzielili mi towarzyszący młodzieży nauczyciele⁵. Przeprowadziłam 9 wywiadów grupowych: 4 wśród licealistów, 5 wśród gimnazjalistów. Badania jakościowe miały na celu przede wszystkim pogłębienie wyników uzyskanych w części ilościowej – szczególnie tych dotyczących refleksji młodych zwiedzających po wizycie, miały ponadto pomóc w uchwyceniu długoterminowego oddziaływania wizyty w miejscu pamięci.

Projekt doświadczenia – zbiór oczekiwań i motywacji⁶

W wypadku projektu doświadczenia, a więc zbioru wcześniejszych wyobrażeń, motywacji i oczekiwań, na podstawie analizy wyróżniłam charakterystyczne typy zwiedzających. W analizie korzystałam między innymi z procedury modelowania zmiennych ukrytych, która pozwala wyodrębnić typy badanych na podstawie określonych atrybutów podzielanych przez respondentów⁷.

Ze względu jednak na dominujące wśród badanych **oczekiwania edukacyjne** wyodrębniłam zwiedzających posiadających taką motywację z grupy badanych i poddałam ich eksploracji osobno. Tym samym wyróżniłam **typ zwiedzającego zorientowanego na wiedzę**, który podkreśla wyłącznie poznawczy walor wizyty i uznaje ją jako szczególną lekcję historii (ponad 20% badanych). Tego typu zwiedzający przyjechali do miejsca pamięci przede wszystkim, aby się czegoś

⁵ W trakcie ankietyzacji młodzieży przed zwiedzaniem miejsca pamięci prowadzone były krótkie rozmowy z nauczycielami, ustrukturyzowane według trzech zasadniczych kwestii: (1) sposób przygotowania młodzieży do wizyty (w tym między innymi metodyka pracy z uczniami, zakres poruszanych zagadnień merytorycznych i wykorzystywany materiał dydaktyczny), (2) sposób podsumowania wizyty (forma i treść planowanej ewentualnie lekcji podsumowującej), oraz (3) opinia na temat przygotowywania młodzieży do wizyt w miejscach pamięci i prowadzenia lekcji podsumowujących taką wizytę (między innymi identyfikacja ewentualnych problemów i ograniczeń w tym zakresie).

⁶ Fragment analizy zbioru oczekiwań młodych zwiedzających został zaprezentowany również w artykule *Spojrzenie na Zagładę oczami zwiedzającego tereny byłych obozów koncentracyjnych i zagłady. Perspektywa socjologiczna* przyjętym do publikacji w materiale podsumowującym ogólnopolską, interdyscyplinarną konferencję naukową „Wokół Zagłady – nowe perspektywy badawcze”, zorganizowaną przez Zakład Kultury i Historii Żydów UMCS, Stowarzyszenie „Studnia Pamięci”, Koło Naukowe Studentów Judaistyki UMCS oraz Państwowe Muzeum na Majdanku 3 i 4 listopada 2010 roku.

⁷ Modelowanie klas ukrytych jest probabilistyczną metodą segmentacji. Wyodrębnione grupy różnią się prawdopodobieństwem udzielenia odpowiedzi na poszczególne pytania w ankiecie, czyli posiadaniem pewnych charakterystyk ujętych przez analizowane zmienne służące do segmentacji (Kaufman, Rousseeuw 1990).

dowiedzieć i nauczyć. Dla nich miejsce pamięci pełni głównie funkcję instytucji mającej na celu przekazywanie rzetelnej wiedzy i edukowanie młodych pokoleń.

Wstępne wyniki i wnioski z przeprowadzonej analizy wielozmiennowej pozwoliły na wyodrębnienie z pozostałej grupy badanych pięciu typów zwiedzających ze względu na ich motywację i oczekiwania wobec wizyty. Jednym z nich był **typ zwiedzającego zorientowanego zarówno na wiedzę, jak i upamiętnianie** (około 20% badanych), traktującego wizytę jako możliwość poznania historii i jednocześnie złożenia hołdu ofiarom obozu. Ten typ zwiedzającego poza walorem poznawczym podkreśla również wartość emocjonalną bądź sentymentalną wizyty.

Typ zwiedzającego kierującego się moralnym obowiązkiem (18%) rozumie wizytę przede wszystkim jako wywiązanie się ze społecznego obowiązku pamiętania o ofiarach obozu. Takie osoby jako motywację wizyty wskazują głównie pobudki etyczne czy przesłanki patriotyczne, chociaż motywacja upamiętnienia ofiar z pobudek patriotycznych była przez zwiedzających rzadko spontanicznie wymieniania w pierwszej kolejności.

Typ turysty (19%) z kolei to zwiedzający, który interpretuje wizytę głównie w kategoriach wycieczki turystycznej, a miejsce pamięci traktuje przede wszystkim jako atrakcyjne i ciekawe. Jednocześnie w tej grupie zwiedzających znalazło się najwięcej osób mających trudność w zwerbalizowaniu swoich oczekiwań. Spośród wszystkich wyróżnionych typów ten wydaje się najbliższy kategorii tak zwanych ciemnych turystów, skoncentrowanych głównie na doświadczaniu takich miejsc z perspektywy ich atrakcyjności turystycznej (Stone, Sharpley 2009).

Warto wskazać również na **typ turysty wyraźnie nastawionego na wiedzę** (17%), dla którego wizyta w miejscu pamięci jest czymś w rodzaju wycieczki edukacyjnej o walorze turystycznym. Taki zwiedzający traktuje miejsce pamięci jako miejsce atrakcyjne, ale jednocześnie docenia możliwość zdobycia i pogłębienia wiedzy historycznej.

Jednym z najciekawszych typów zwiedzających, jaki dzięki przeprowadzonej analizie wyłonił się wśród badanych, był **typ pielgrzyma**. Wprawdzie pielgrzymi stanowili jedynie 6% grupy, ale wyróżniali się podkreśleniem aspektów religijnych wizyty. Pielgrzymi traktują wizytę przede wszystkim jako pewne przeżycie religijne, duchowe. Porównując wybrane miejsca pamięci, relatywnie najwięcej osób tego typu znalazło się wśród zwiedzających Auschwitz, najmniej wśród zwiedzających Majdanek. Co ciekawe, interpretowanie wizyty, jak i symboliki miejsca w kategoriach religijnych ogólnie było marginalne, a upamiętnianie rozumiano głównie w wymiarze moralnym i etycznym.

Znaczenie przeszłości dla młodego zwiedzającego

Na wizytę w miejscu pamięci należy spojrzeć także w szerszym kontekście, jakim jest sam proces poznawania i nadawania znaczeń przeszłości i pamięci o niej.

Kwestia, jak ważna jest przeszłość dla młodych zwiedzających miejsca pamięci, była eksplorowana z dwóch perspektyw. Po pierwsze, znaczenie przeszłości było rozpatrywane jako ogólne zobowiązanie współczesnego człowieka, pewien społeczny imperatyw pamiętania. Zapytałam respondentów, czy każdy współczesny człowiek powinien pamiętać o przeszłości, czy jest to moralny obowiązek każdego z nas. Po drugie, zapytałam zwiedzających o osobisty stosunek do pamięci i roli przeszłości w procesie kształtowania ich tożsamości. W pierwszym przypadku poprosiłam uczestników badania o ustosunkowanie się na pięciostopniowej skali („zdecydowanie tak”, „tak”, „ani tak, ani nie”, „nie”, „zdecydowanie nie”) do stwierdzeń: *Znajomość dziejów i pamięć o przeszłości historycznej jest potrzebna współczesnemu człowiekowi*, *Musimy pamiętać o tym, co wydarzyło się w tym miejscu w czasie II wojny światowej*, *Naszym obowiązkiem moralnym jest przekazywanie pamięci o tym, co wydarzyło się w tym miejscu kolejnym pokoleniom*. W wypadku osobistego znaczenia pamięci o przeszłości poprosiłam uczestników ankiety o odniesienie się do stwierdzeń: *Myszę, że historia mojego narodu kształtuje moją tożsamość (wpływa na to, kim jestem)*, *Znajomość dziejów i pamięć o przeszłości jest dla mnie ważna*.

Wykorzystując modelowanie zmiennych ukrytych, można wskazać pewne wzory interpretowania znaczenia przeszłości przez młodych ludzi. W wyniku analizy wśród badanych wyróżniłam stosunkowo homogeniczną grupę, charakteryzującą się spójną opinią co do roli przeszłości – przekonanych o dużym znaczeniu przeszłości, zwłaszcza w kategoriach ogólnych, jako obowiązku współczesnego człowieka (stanowili oni około 30% badanych). Ostatecznie jednak dominowało wśród zwiedzających przekonanie o osobistym znaczeniu przeszłości. Podzielający tę opinię najczęściej deklarowali, że II wojna światowa jest przedmiotem rozmów w ich rodzinach, jak również uważali, iż rodzina jest ważna w procesie przekazywania młodym pokoleniom pamięci o przeszłości (ponad 40%).

Oprócz przeważającej części osób deklarujących, że pamięć jest ważna, byli także ci, którzy mieli odmienne zdanie. Wśród badanych można wyodrębnić grupę zwiedzających sceptyczną wobec znaczenia pamięci o przeszłości. Ci badani najczęściej decydowali się na odpowiedzi ucieczkowe („ani tak, ani nie”), zarówno w pytaniu o znaczenie pamięci, jak i w pytaniu o znaczenie przekazu międzypokoleniowego w rodzinie. Stwierdzali ponadto, że w ich rodzinach zazwyczaj nie porusza się tematyki II wojny światowej (około 27% badanych). Wśród badanych była również niewielka grupa przekonana o całkowitym braku znaczenia przeszłości i historii, zarówno dla współczesnego człowieka w ogóle, jak i dla nich samych (około 3% badanych).

Jeśli potraktujemy deklaracje zwiedzających jako odzwierciedlenie ich rzeczywistych opinii i przekonań, prezentowane wyniki niosą bardzo pozytywny obraz. Badania pokazały, że czterech na dziesięciu zwiedzających (około 40%) dostrzega, że pamięć o przeszłości jest ważna, szczególnie gdy chodzi o znaczenie osobiste. Te wyniki są optymistyczne, zwłaszcza w zestawieniu z niewielką grupą osób całkowicie negujących znaczenie historii. Należałoby się zastanowić, w jakim stopniu deklaracje badanych rzeczywiście odzwierciedlają ich osobisty stosunek do pamięci o przeszłości. Eksplorowanie tego typu kwestii zawsze jest w pewnym stopniu problematyczne, dotyczy bowiem społecznych oczekiwań, przekładających się na kanon akceptowanych i nieakceptowanych opinii i zachowań. Tym samym można domniemywać, że młodzi ludzie skłaniali się do uznania pamięci o przeszłości za ważną, ponieważ tego rodzaju opinii się od nich oczekuje.

Odpowiedzi, jakich udzielili młodzi ludzie na pytania o znaczenie przeszłości, można odnieść do ich deklaracji co do oczekiwań wobec wizyty. Zwiedzający, dla których wizyta miała przede wszystkim walor edukacyjny, deklarowali, że pamięć o przeszłości ma dla nich bardzo duże znaczenie – szczególnie w kontekście ich indywidualnych potrzeb (uważali, że historia ma wpływ na to, kim są teraz).

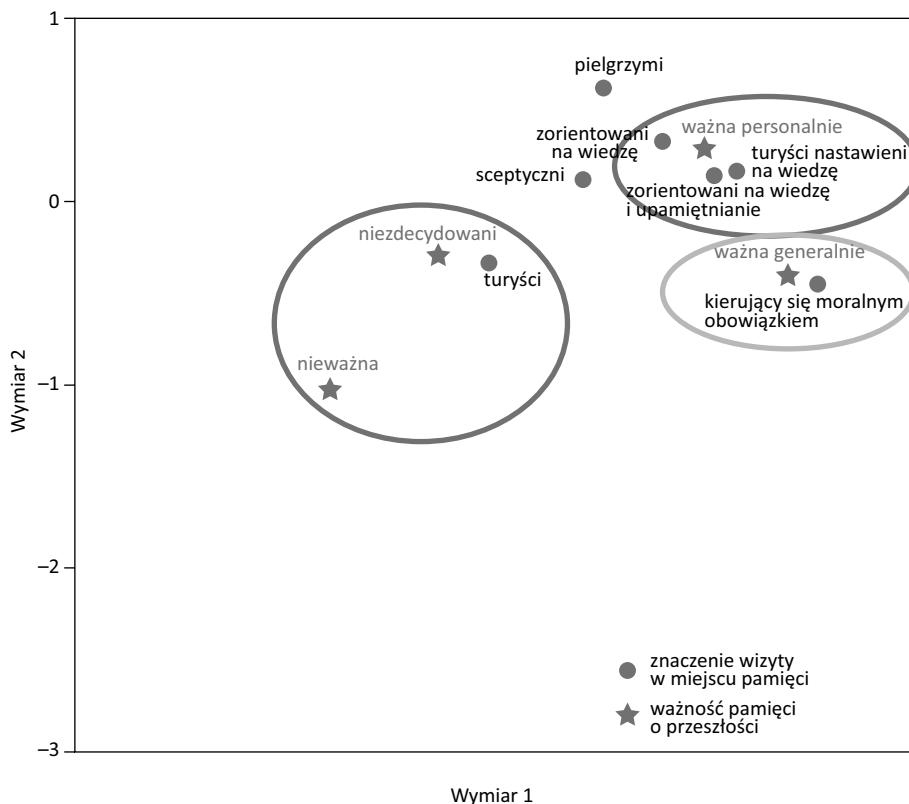
Interesujący wzór można było zaobserwować wśród zwiedzających przypisanych w wyniku analizy do określonego typu turystów. Wśród tych respondentów dominowali zwiedzający niezdecydowani, czy pamięć jest ważna, i relatywnie najczęściej przekonani, że przeszłość nie wpływa na to, kim są teraz, nie kształtuje ich tożsamości. Całkowite negowanie znaczenia pamięci o przeszłości było głównie cechą typu turystów. Zwiedzający traktujący wizytę jako moralny obowiązek przypisywali natomiast duże znaczenie przeszłości, ale głównie w kategoriach pewnego społecznego obowiązku pamiętania. W wypadku zwiedzających zorientowanych na doświadczenie duchowe (religijne) wizyty trudno o jednoznaczną interpretację znaczenia, jakie nadają oni przeszłości. W obrębie tej grupy znaleźli się bowiem zarówno przekonani o dużej wadze pamięci o przeszłości, jak i sceptyczni wobec jej znaczenia.

Na rysunku 1 przedstawiono relację pomiędzy zbiorem oczekiwań wobec wizyty a deklaracjami badanych co do znaczenia pamięci o przeszłości. Na wykresie bliskość punktów oznacza współwystępowanie poszczególnych kategorii zmiennej, wyróżnionych za pomocą modelowania zmiennych ukrytych.

Symbolika miejsca pamięci

Aby scharakteryzować wyobrażenia, z jakimi młodzi zwiedzający przybyli do wybranych miejsc pamięci, w ankiecie zapytałam ich również o konotacje związane odpowiednio ze słowami „Auschwitz”, „Majdanek” czy „Treblinka”. Pytanie w ankiecie brzmiało: *Z czym przede wszystkim kojarzy Ci się słowo Auschwitz/Majdanek/*

Rysunek 1. Oczekiwania wobec wizyty w miejscu pamięci a znaczenie pamięci o przeszłości dla współczesnych młodych zwiedzających

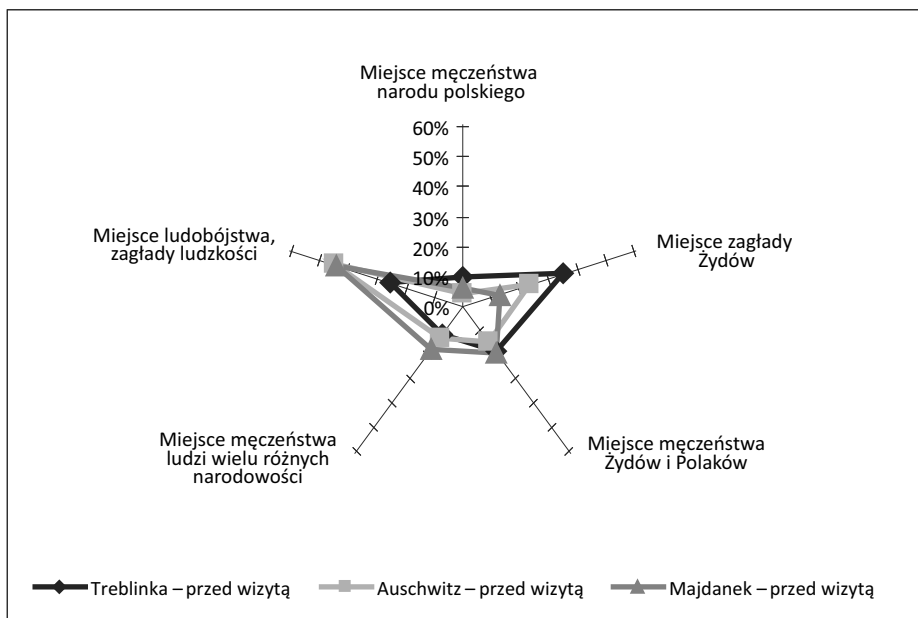

Źródło: opracowanie własne.

*Treblinka? Czy jest to dla Ciebie przede wszystkim: (1) Miejsce męczeństwa narodu polskiego, (2) Miejsce zagłady Żydów, (3) Miejsce męczeństwa i Żydów, i Polaków, (4) Miejsce męczeństwa ludzi wielu różnych narodowości, (5) Miejsce ludobójstwa, zagłady ludzkości, (6) Inna odpowiedź*⁸. To samo pytanie zadałam w ankiecie przeprowadzonej jakiś czas po wizycie w miejscu pamięci. Uzyskane rozkłady odpowiedzi „przed” i „po” zilustrowano odpowiednio na rysunkach 2 i 3.

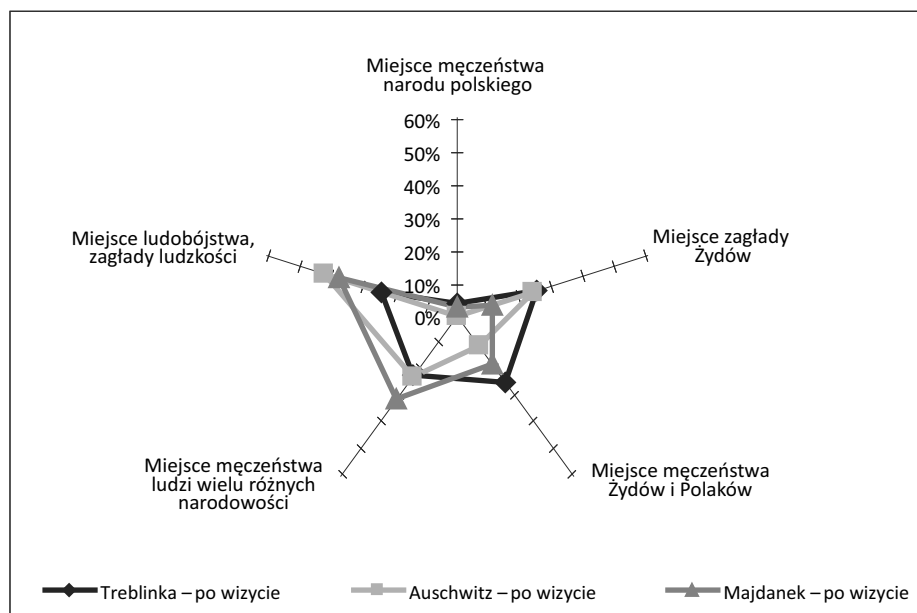
⁸ Było to pytanie podobne do zaprojektowanego przez CBOS w 1995 roku do badania *Oświęcim w zbiorowej pamięci Polaków* (CBOS 1995) i powtarzanego w różnych badaniach (zob. Kucia, w tym tomie), przy czym kafeeteria pytania zawierała sześć odpowiedzi – trzy (nr 1, 2 i 6) z pytania CBOS-u i trzy (nr 3, 4 i 5) wyróżnione przez CBOS w analizie odpowiedzi z badania z 1995 roku. Pytanie o Auschwitz, takie jak zacytowane powyżej, z sześcioma kategoriami odpowiedzi, zadał Marek Kucia w badaniu uczniów zwiedzających Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w latach 2000 i 2005 (Kucia 2005; 2007).

Rysunek 2. Symbolika miejsc pamięci dla współczesnych młodych zwiedzających – przed wizytą

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 3. Symbolika miejsc pamięci dla współczesnych młodych zwiedzających – po wizycie

Źródło: opracowanie własne.

Przed wizytą ankietowani w muzeach Auschwitz i na Majdanku najczęściej kojarzyli je przede wszystkim z miejscem ludobójstwa i zagłady ludzkości, bez odniesienia do konkretnej grupy narodowej, etnicznej czy religijnej (ponad 40% badanych zwiedzających Auschwitz i Majdanek). Ta interpretacja pozostała silna także po wizycie, ale w wypadku tych dwóch miejsc pamięci zwiedzający uznali je również za miejsca męczeństwa wielu ludzi różnych narodowości. Na symbolikę wielonarodową wskazało po wizycie ponad 20% badanych Auschwitz i niemal 30% badanych na Majdanku. Treblinka przed wizytą była postrzegana również z perspektywy symboliki ogólnoludzkiej (27% badanych), ale głównie jako miejsce zagłady Żydów (34%). Odpowiedzi badanych w Treblince po wizycie rozłożyły się natomiast mniej więcej równomiernie: po około 25% badanych wskazywało odpowiednio na symbolikę żydowską, żydowsko-polską, wielonarodową i ogólnoludzką. Do interpretacji wyników uzyskanych w Treblince należy jednak podchodzić ostrożnie ze względu na niewielką grupę badanych. Poza tym przy porównywaniu odpowiedzi na pytanie o symbolikę miejsc pamięci należy pamiętać, że analizowane badania nie były reprezentatywne, co nie pozwala na estymację parametrów populacji zwiedzających poszczególne miejsca pamięci.

Przed wizytą niewielu spośród ankietowanych postrzegało odwiedzane miejsce pamięci jako miejsce męczeństwa narodu polskiego. Najrzadziej na to skojarzenie wskazywali zwiedzający Auschwitz i Majdanek. Zaledwie kilka osób odpowiedziało, że jednym z motywów, dla których zdecydowało się odwiedzić miejsce pamięci, jest upamiętnienie ofiar polskich i oddanie hołdu pomordowanym Polakom. Co więcej, symbolika polska w zasadzie nie pojawiła się w odpowiedziach uzyskanych po zwiedzaniu. Bez względu na wcześniejsze oczekiwania zwiedzających wobec wizyty każde z badanych miejsc postrzegane było przez nich najczęściej jako miejsce zagłady ludzkości. Relatywnie najczęściej na symbolikę ogólnoludzką wskazywali zwiedzający Majdanek i Auschwitz. Pozostałe różnice nie były znaczące. W związku z tym można stwierdzić, że miejsca pamięci utworzone na terenach byłych obozów koncentracyjnych i zagłady, takie jak Auschwitz czy Majdanek, postrzegane są przede wszystkim w kategoriach symboliki ogólnoludzkiej, zarówno przed wizytą, jak i po niej. Jednocześnie po wizycie zmniejsza się percepcja miejsc pamięci z perspektywy konkretnej grupy etnicznej, narodowej bądź religijnej.

Moje badania potwierdziły zatem prawidłowość zaobserwowaną przez Marka Kucię podczas badań przeprowadzonych w latach 2000 i 2005 wśród polskich uczniów odwiedzających Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau (Kucia 2005; 2007), że miejsca pamięci są postrzegane przede wszystkim w kategoriach symboliki ogólnoludzkiej, bez odniesienia do konkretnej grupy narodowej i etnicznej, i zasadniczo takie postrzeganie nie zmienia się po wizycie.

O takim percypowaniu miejsc pamięci mogą też świadczyć odpowiedzi badanych na pytania otwarte dotyczące zarówno oczekiwań, jak i refleksji po wizycie. Młodzi zwiedzający marginalnie odnosili się do konkretnych kategorii narodo-

wych, etnicznych i religijnych w wypadku opisywania ofiar lub sprawców. Wśród spontanicznych odpowiedzi respondentów również nie pojawiło się pojęcie Holokaustu ani odniesienie do niego. Zwiedzający, do opisanego tego, co działo się w obozach koncentracyjnych i zagłady w czasie II wojny światowej, używali zazwyczaj takich określeń, jak: ludobójstwo, śmierć wielu ludzi, zagłada lub masowe mordy, nie podając konkretnie pochodzenia narodowego ani etnicznego ofiar.

Ciekawych danych dotyczących wymiaru symbolicznego poobozowych miejsc pamięci dostarczają wyniki badania jakościowego, jakie przeprowadziłam wśród wybranych grup uczniów biorących wcześniej udział w moim badaniu sondażowym. Zdaniem uczestników zogniskowanych wywiadów grupowych symbolika miejsc pamięci Auschwitz i Majdanka jest wyraźnie uniwersalna. Moje badanie jakościowe pokazało również, że wizyta w kojarzonym z ogólnoludzkim cierpieniem miejscu pamięci utworzonym na terenie obozu koncentracyjnego i zagłady może mieć również znaczenie dla budowania i wzmacniania tożsamości narodowej polskiego ucznia. Wśród uczniów, z którymi kilka miesięcy po zwiedzaniu Muzeum Auschwitz i Muzeum na Majdanku przeprowadziłam wywiady grupowe, byli bowiem tacy, którzy wskazywali, że wizyta w miejscu pamięci skłoniła ich do głębszej refleksji o przeszłości i przełożyła się na większą świadomość bycia obywatelem Polski. Według nich wizyta wzbudziła między innymi empatię i szacunek wobec rodaków (*uczy szacunku wobec walczących i ofiar, pozwala na utożsamianie się z tym, że jest się Polakiem*). Przyglądając się jednak bliżej tego rodzaju stwierdzeniom, można sądzić, że grupą odniesienia była głównie zbiorowość „przeszłych pokoleń” lub „poległych tragiczną śmiercią rodaków”. Ta grupa miała więc bardziej charakter wyobrażony niż realny oraz przeszły, a nie teraźniejszy. Takie poczucie szacunku wobec rodaków towarzyszyło zazwyczaj uproszczonemu obrazowi wojny jako okresowi bohaterskiej walki i martyrologicznej śmierci Polaków. Nie stało to jednak w sprzeczności z przekonaniem, że odwiedzane miejsca są głównie symbolem ludobójstwa, zagłady ludzkości. Jednocześnie interesujące jest to, że uczestnicy badań jakościowych kilka miesięcy po zwiedzaniu miejsc pamięci utworzonych na terenach byłych obozów zagłady, w których ginęli głównie Żydzi, nie rozwijali szczególnej refleksji na temat zagłady Żydów. W niektórych przypadkach problematyka ta pojawiała się na początku rozmowy z uczniami, kiedy prosiłam ich o odtworzenie za pomocą techniki kolażu tego, co pozostało im w pamięci po wizycie. Żydzi w tym kontekście pojawiali się z jednej strony jako jedna z kategorii ofiar obozu Auschwitz-Birkenau, Majdanka czy Treblinki, a z drugiej jako osoby zwiedzające, które ze względu na zachowanie wyróżniały się spośród innych grup przyjeżdżających do miejsc pamięci. Warto jednak zaznaczyć, że celem rozmów z uczniami nie było zweryfikowanie ich wiedzy, ale przede wszystkim próba zidentyfikowania, jakie znaczenie ma dla młodego człowieka wizyta w miejscu pamięci, stąd być może problematyka samej zagłady Żydów została przez uczestników badania jakościowego pominięta.

Podsumowanie

W odniesieniu do przyjętych hipotez, po przeprowadzonych badaniach i analizach, zasadne wydają się poniższe wnioski.

Hipoteza 1. Przed wizytą w miejscu pamięci współczesny młody zwiedzający oczekuje przede wszystkim zdobycia lub pogłębienia wiedzy, ale po wizycie podkreśla głównie jej znaczenie emocjonalne.

Badania realizowane przed zwiedzaniem wyraźnie wskazały, że wizyta w miejscach pamięci utworzonych na terenach poobozowych jest przede wszystkim interpretowana jako doświadczenie edukacyjne. Na wstępie młodzi ludzie nastawieni byli głównie na możliwość poszerzenia swojej wiedzy (dominowały odpowiedzi typu: *przyjechałem/am, by się czegoś dowiedzieć, zobaczyć to, o czym wcześniej czytałem/am, aby poznać historię tego miejsca*). Motywacje innego rodzaju, takie jak potrzeba upamiętniania, przeżycia emocjonalnego czy doświadczenia turystycznego, często towarzyszyły właśnie potrzebie poznawczej (*spodziewam się dużych emocji, głębokiego przeżycia wewnętrznego, ale wizyta jest dla mnie przede wszystkim lekcją historii*). Tego typu motywacja nie jest zaskakująca, wizyta młodzieży w miejscu pamięci zazwyczaj bowiem jest realizowana w ramach edukacji szkolnej, co implikuje interpretację takiej wizyty w kategoriach poznawczych. Już sam proces „obcowania z miejscem” ewokuje jednak silne emocje. Zaraz po zwiedzaniu, obok waloru edukacyjnego, silnie akcentowanego zarówno przed wizytą, jak i po niej, młodzież podkreślała szczególnie oddziaływanie emocjonalne miejsca (*wyniosłem/am bagaż doświadczeń emocjonalnych, ból i cierpienie, pamięć, szacunek, żalobę po poległych*). Podobnie kilka miesięcy po zwiedzaniu młodzi ludzie zapamiętali z wizyty właśnie towarzyszące im uczucia, obrazy, czasami także zapachy. Przekaz merytoryczny był dla nich wtórny, co nie znaczy, że nieważny.

Hipoteza 2. Wśród współczesnych młodych zwiedzających miejsca pamięci istnieje grupa interpretująca wizytę głównie w kategoriach atrakcji turystycznej.

Wśród zwiedzających można wyróżnić wyraźną grupę traktującą wizytę jako wycieczkę do miejsca atrakcyjnego turystycznie. Taki wniosek można sformułować przede wszystkim w odniesieniu do wstępnych oczekiwań, jakie deklarowali młodzi zwiedzający przed wizytą. Należy jednak mieć świadomość, że na podstawie przeprowadzonych badań nie da się jednoznacznie stwierdzić, jak „obcowanie z miejscem” weryfikuje oczekiwania młodych ludzi. Konfrontując ich deklarowane motywacje z refleksjami sformułowanymi zaraz po wizycie, można zaobserwować, że interpretowanie wizyty w miejscu pamięci w kategoriach obcowania ze śmiercią jako czymś ciekawym, intrygującym było po zwiedzaniu niemal niedostrzegalne. Refleksje po wizycie wyraźnie były skoncentrowane na jej emocjonalnym, upamiętniającym wymiarze. W tym kontekście interesujące jest to, że

zwiedzanie miejsca pamięci w zasadzie nie jest rozumiane przez młodych ludzi jako przeżycie religijne czy duchowe. Upamiętnianie jest interpretowane głównie w kategoriach moralnych i etycznych. Postrzeganie wizyty jako pielgrzymki, a miejsca pamięci jako cmentarza jest w grupie współczesnych młodych zwiedzających rzadkie.

Hipoteza 3. Młodzi zwiedzający miejsca pamięci uważają pamięć o przeszłości za ważną, ale raczej ze względu na pewien społecznie kształtowany imperatyw pamiętania niż ze względu na osobistą potrzebę pamięci o przeszłości.

Hipoteza zakładająca, że młodzi zwiedzający uważają pamięć o przeszłości za ważną, ale głównie będącą wynikiem społecznego obowiązku, a nie indywidualnych potrzeb, okazuje się trudna do zweryfikowania. Przyjmując za punkt odniesienia deklaracje badanych, można uznać, że większość z nich podkreśla, iż pamięć o przeszłości jest ważna zarówno ze względu na społecznie kształtowany imperatyw pamiętania, jak i ze względu na wartość dla nich samych. W przeprowadzonych badaniach ilościowych wyraźnie widać, że respondenci zgadzają się ze stwierdzeniem, że pamięć jest ważna, ale nie ma pewności, czy ta opinia jest wynikiem wewnętrznego przekonania młodych ludzi, czy po prostu przejawem konformizmu – udzielania odpowiedzi zgodnych ze społecznymi oczekiwaniami. Badania jakościowe prowadzone kilka miesięcy po wizycie miały między innymi na celu pogłębienie wcześniejszych odpowiedzi badanych dotyczących znaczenia przeszłości. Wśród wymienianych wartości wskazywali oni także na rolę przeszłości w kształtowaniu większej świadomości społecznej, kulturowej lub narodowej, w tym również patriotyzmu (*historia buduje patriotyzm, dzięki niej czujemy, że mamy tożsamość, uczy nas świadomości historii swojego kraju*). Młodzi ludzie podkreślali również znaczenie edukacyjne przeszłości (*by nie powtarzać błędów w przyszłości*) zarówno w odniesieniu do danej grupy narodowej (*żeby naród nie popełniał takich błędów jak kiedyś*), jak i kontaktów międzykulturowych (*by otworzyć się na inne kultury, by być bardziej tolerancyjnymi wobec innych kultur*).

Trudno jednak zweryfikować, nawet podczas pogłębionej rozmowy z młodzieżą, rzeczywistą dla nich wartość pamięci i historii. Eksplorowanie tego typu kwestii zawsze jest w pewnym stopniu problematyczne, można bowiem domniemywać, że młodzi ludzie skłaniali się do uznania przeszłości za ważną, ponieważ tego rodzaju opinii się od nich oczekuje.

Hipoteza 4. Zarówno przed wizytą w miejscu pamięci, jak i po niej, tereny poobozowe są postrzegane przede wszystkim jako symbol ludobójstwa, zagłady ludzkości.

W odniesieniu do symboliki miejsc pamięci tereny poobozowe są postrzegane przez młodych zwiedzających ogólnie jako symbol ludobójstwa, bez odwoływań do konkretnej grupy narodowej czy etnicznej. Postrzeganie miejsc pamięci nie zmienia się zasadniczo również po wizycie. Warto jednak zastanowić się, dlaczego po wizycie w Auschwitz-Birkenau czy na Majdanku spora grupa młodych

zwiedzających postrzega te miejsca w kategoriach wielonarodowościowych (jako miejsca męczeństwa ludzi różnych narodowości). Być może interpretacja symboliki w kategoriach wielonarodowych jest wynikiem oddziaływania ekspozycji muzealnych i/lub objaśnień przewodników we wspomnianych miejscach pamięci.

Można wysnuć również ostrożny wniosek, że wizyta w miejscu pamięci wyzwala u młodych zwiedzających Polaków pewne utożsamianie się z własną grupą narodową bądź też większą świadomość społeczną w tym zakresie. Konieczne jest jednak doprecyzowanie, w jaki sposób młodzież rozumie pojęcie narodu w ogóle. W wypadku badań ankietowych zdecydowana większość młodych ludzi po badaniach wskazała, że wizyta wzmocniła ich poczucie bycia członkiem swojego narodu (ponad 70%). Badania jakościowe pokazały, że poczucie to związane było głównie z szacunkiem wobec przeszłych pokoleń za ich *heroiczne poświęcenie, męczeńską śmierć czy bohaterską walkę*. Wyrażany w ten sposób przez młodych zwiedzających szacunek wobec przodków wiązał się jednocześnie z poczuciem pewnej więzi z nimi jako członkami tej samej grupy.

Interpretując wyniki badań, należy być świadomym, że obrana metodologia analizy procesu nadawania znaczeń miejscu pamięci przez młodego zwiedzającego niesie z sobą pewne ograniczenia. Przede wszystkim badania ilościowe nie były reprezentatywne, toteż płynące z przeprowadzonych i przedstawionych badań i analiz wnioski stanowią empiryczne uogólnienia. Co więcej, na odpowiedzi badanych mógł mieć wpływ sam charakter i symbolika miejsc pamięci. W związku ze specyfiką tych miejsc odpowiedzi badanych udzielone zarówno przed wizytą, jak i po niej, mogły być z jednej strony bardziej zachowawcze, „stosowne”, a z drugiej bardziej patetyczne. Tym samym wyniki ilościowych badań empirycznych prowadzonych na terenie miejsc pamięci mogą być obciążone pewnym błędem.

Badania ilościowe, ze względu na swoją specyfikę, nie dają ponadto pełnego obrazu tego, jak młodzi zwiedzający interpretują i rozumieją eksplorowaną przestrzeń miejsc pamięci. Wybrana metodologia pozwoliła jednak zidentyfikować pewne wzory poznawania i doświadczania miejsc pamięci, które to wzory zostały pogłębione w późniejszych badaniach jakościowych wśród uczniów gimnazjów i liceów⁹.

W wypadku doświadczania miejsc pamięci utworzonych na terenach poobozowych można stwierdzić, że tak jak sama przestrzeń jest nośnikiem wielu znaczeń i symboli, tak i jej doświadczanie jest procesem wielowymiarowym dla współczesnego młodego zwiedzającego. Czy to turysta nastawiony na atrakcyjność prze-

⁹ Należy oczywiście zaznaczyć, że zaprezentowany w artykule fragment analizy koncentruje się przede wszystkim na wyłonieniu głównych wzorów doświadczania przestrzeni miejsc pamięci bez szczegółowego porównania wybranych trzech miejsc. Oczywiście głębsza analiza, którą przedstawię w obszerniejszym tekście, będzie uwzględniać specyfikę poszczególnych miejsc i ich oddziaływania na młodego zwiedzającego, szczególnie ewentualnych zmian w postrzeganiu znaczenia i symboliki miejsc pamięci na poziomie jednostkowym.

kazu, czy zwiedzający skoncentrowany na zdobyciu wiedzy bądź upamiętnianiu ofiar obozu – każdy zwiedzający doświadcza świadomie bądź nieświadomie wieloznaczeniowości miejsc pamięci na terenach poobozowych. Ostatecznie zatem nie można odrzucić przypuszczenia, że nastawiony pierwotnie na konsumpcję turystycznej atrakcji młody człowiek, który jak każdy turysta fotografuje się przed bramą „Arbeit macht frei” w Muzeum Auschwitz, staje się pielgrzymem przed ścianą śmierci czy uczniem absorbującym wiedzę podczas oglądania kolejnych eksponatów i wystaw.

Bibliografia

- CBOS (1995), *Oświęcim w zbiorowej pamięci Polaków*, Komunikat z badań BS/21/16/95, Warszawa, styczeń 1995.
- Csáky M. (2004), *Die Mehrdeutigkeit von Gedächtnis und Erinnerung. Ein kritischer Beitrag zur historischen Gedächtnisforschung*, <http://epub.ub.uni-muenchen.de/603/1/csaky-gedaechtnis.pdf> [dostęp: 30.08.2010].
- Heuner J. (2003), *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration, 1945–1979*, Ohio University Press, Athens.
- Kaufman L., Rousseeuw P.J. (1990), *Finding Groups in Data: An Introduction to Cluster Analysis*, John Wiley and Sons Inc., New York.
- Keil Ch. (2005), *Sightseeing in the Mansions of the Dead*, „Social & Cultural Geography”, Vol. 6, No. 4, s. 479–494.
- Kucia M. (2005), *Auschwitz jako fakt społeczny*, Universitas, Kraków.
- Kucia M. (2007), *KL Auschwitz w percepcji polskich uczniów*, „Pro Memoria”, nr 27, s. 99–108.
- Kranz T. (2009), *Edukacja historyczna w miejscach pamięci. Zarys problematyki*, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
- Nora P. (1996), *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, Columbia University Press, New York.
- Ricoeur P. (2007), *Pamięć, historia, zapomnienie*, przeł. J. Margański, Universitas, Kraków.
- Stone Ph.R., Sharpley R. (2009), *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism*, Channel View Publications, Bristol.
- Tanaś S. (2009), *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Urry J. (2007), *Spojrzenie turysty*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.